

аномії і, зрештою, відживлення природного стану. За цих умов оживають боввани залякування, шантажу, облуди, провокацій та показної турботи.

Олександр Шморгун
Елітарний вимір демократії:
проблеми легітимації

Уже принаймні більш як десять років неоліберальна концепція *правової держави*, в основу якої покладено принципи формальної, або процедурної демократії, переживає гостру кризу. У царині політики це виявляється в неухильному зростанні популізму, непрофесіоналізму, корупції, у браку справжніх патріотичних переконань, які були притаманні видатним політичним лідерам Європи та США доби модерну, а також у браку особливої творчої енергетики, яка з легкої руки М. Вебера дістала назву політичної харизми й за рахунок якої забезпечувалась ефективність реалізації управлінських рішень. Звідси — дедалі більше відчуження громадян від провідних політиків, які позбавлені якостей, необхідних для виконання функцій креативних або кризових менеджерів загальнонаціонального масштабу, й усе це можна назвати *кризою легітимності*. Отже, зростає роль різних форм інституційного примусу в «демократичному» процесі.

Такі негативні явища, зокрема, даються взнаки не тільки в явному гальмуванні динаміки загальносвітового поширення третьої хвилі демократії, свого часу прогнозованої Е. Тофлером, С. Гантингтоном, Ф. Фукуямою, а й у визнанні багатьма фахівцями, зокрема, З. Бжезинським, П. Б'юкененом та Дж. Соросом, кризі західних політичних інститутів та економічних і політичних еліт, що особливо небезпечно за ситуації невпинного наростання загальносвітової економічної кризи.

Безпосереднім наслідком цих негативних явищ є не тільки відмова значної частини електорату навіть західних країн брати участь у виборчому процесі, а й також його небажання залучатися до активного політичного життя, що, знову-таки, вкрай негативно позначається на ефективності будь-яких антикризових заходів. Причому особливо необхідно наголосити, що всі описані вище явища в пострадянських країнах, звичайно ж, включно з Україною, які сьогодні, за типологією Е. Валерстайна, уже можна віднести навіть не до світової напівпериферії, а до неоколоніальної периферії, набули особливо загрозливого характеру. Адже в цих формально самостійних державах, що їх деякі політологи вже типологізують як «країни, що не відбулися», попри постійні декларації про створення інститутів демократичної влади й навіть громадянського суспільства, зокрема, механізму загальних рівноправних виборів, насправді процвітають

так звані авторитарні, а точніше, тиранічні політичні режими, квазіпартиїні, а, за великим рахунком, і квазідемократичні системи (незалежно від того, яка форма політичного правління — президентсько-парламентська чи парламентсько-президентська зафіксована на конституційному рівні в тій чи тій країні).

На перший погляд, причини кризи неоліберальної моделі демократії як легітимаційної стратегії лежать на поверхні: істотне зниження рівня життя, яке, за визнанням аналітиків, сьогодні спостерігається навіть у США, автоматично тягне за собою й суттєве зниження ефективності інститутів політичної влади. Не випадково західні політологи та радники часто наполягають на тому, що справжня демократія за низького рівня ВВП на душу населення взагалі неможлива. І, здається, це цілком логічно, адже зниження доходів середнього класу примушує найбільш активну частину електорату шукати шляхи підвищення рівня своїх доходів, що відволікає її від активної участі в політичному процесі, в тому числі й партійному будівництві.

Понад те, ліберально орієнтована західна політологія, яка всіляко підкреслює значення плюралізму та змагальності в політичному житті демократичного суспільства, часто проводить аналогії між ефективною владою і вільною ринковою економікою. За такого підходу центральні органи влади, як нічний сторож, контролюють виконання ринкових правил гри не тільки у сфері економіки, а й у конкурентних відносинах різних суб'єктів політичного процесу; а з іншого боку, та сама система поділу влад, яка в ідеалі має діяти як система взаємних стримувань і противаг, є ефективним засобом монополізації діяльності тих тимчасово найнятих політичних функціонерів, які надають послугу тим, хто їх обрав.

Отже, ключовим питанням ефективності політики є задоволення передусім матеріальних інтересів її агентів. Не випадково завдання підвищення ефективності політичних реформ, які відбувалися в розвинених країнах в останні два десятиліття, було спрямоване насамперед на оптимізацію фінансових потоків задля реалізації тих чи тих, переважно, політичних проєктів, виявлення так званих неефективних грошових стимулів, підвищення якості наданих послуг з метою завоювання довіри приватного сектору, скорочення державних програм, реформування державної служби та кадрові реформи, спрямовані на оптимізацію бюджетного процесу, створення електронного уряду тощо.

Але якщо брати за основу типологічну схожість процесу вдосконалення ринкових і політичних процесів, шанси посттоталітарних країн, до яких належить і Україна, створити реальні засади правової держави та демократії, взагалі стають примарними. Адже посттоталітарні держави потрапляють у своєрідне зачароване коло: «ми не маємо демократії тому, що такі бідні, а такі бідні — тому, що не маємо демократії».

Насправді все не так просто: у процесі опису так званих хвиль демократії з'ясовується, що суто кількісні рейтингові критерії демократичного розвитку різноманітних країн є дуже нечіткими, розмитими. А в деяких випадках — і взагалі хибними. Зокрема, у книзі «Третя хвиля. Демократизація наприкінці ХХ століття» С. Хантингтон постійно вдається до уточнювальних епітетів типу «слабка», «обмежена», «нерозвинена», «керована», «умовна» і навіть «корумпована» демократія. З іншого боку, він говорить про бюрократичний авторитаризм або напівавторитаризм, критерії визначення яких залишаються не до кінця зрозумілими.

Крім того, у вищезгаданій роботі дослідник фактично розводить поняття лібералізму і демократії, наголошуючи, що лібералізація може привести, а може і не привести до так званої повномасштабної демократії. Виходить так, що до демократичних можна залічити країни, в яких військові режими змінилися цивільною адміністрацією, а одноосібні форми правління — колегіальними. Унаслідок цього, за Хантингтовою класифікацією, до демократичної хвилі потрапляє більш як десять африканських країн, реальна демократичність яких вельми сумнівна. А до недемократичних, своєю чергою, відносять низку латиноамериканських військових режимів, стан яких не завжди можна оцінити як антинаціональний. (Сам Хантингтон у своїй цікавій попередній праці «Політичний порядок у змінюваних суспільствах» визнавав можливість демократичної спрямованості діяльності авторитарних і навіть військово-диктаторських режимів у перехідний період національно-визвольної боротьби за незалежність.)

А головне, що критерії демократичності тієї чи тієї держави за такого підходу фактично віддаляються від ідеалів соціальної справедливості, від оцінки реальної ефективності діяльності верховної влади. Зокрема, С. Хантингтон змушений визнати, що навіть справедливо з формально-процедурної точки зору обрані лідери можуть і не володіти реальною владою, перебуваючи під контролем анонімних олігархічних сил або тіньової антинаціональної «п'ятої колони»; або через брак певних професійних і лідерських якостей просто не здатні ефективно використати отриману владу. Тобто, за влучним висловом К. Шміта, в даному разі відбувається розрив між легальністю та легітимністю. Отже, проблема дотримання не тільки букви, а й духу закону залишається практично нерозв'язаною. Прямим наслідком такого обмеженого трактування демократії є те, що ефективність влади той же С. Хантингтон оцінює як її стабільність, чого явно недостатньо для подолання важких кризових станів.

Насправді людський чинник у всій його ціннісній унікальності не може бути елімінований із політичного процесу, як це, наприклад, уважають ідеологи електронного уряду або ті самі ліберали, котрі наполягають на тому, що правова держава фундується не на особах, а на інститутах (наприклад, Е. Тофлер у загальновідомій книзі «Третя хвиля» заявляв, що доба

видатних політиків — У. Черчіля, Ф. Рузвельта, К. Аденавера, Ш. де Голя назавжди залишилася в минулому).

Саме тому, попри всі розмови про архаїчність і мало не про тоталітарність теорії еліт, в основі якої — ідеї таких видатних мисленників, як Е. Бьорк, Т. Карляйль, А. де Токвіль, Г. Лебон, В. Парето, К. Мангайм, саме елітарний вимір демократії залишається дуже важливим і в сучасному світі. Це ще більшою мірою стосується України та інших пострадянських країн, у яких представники правлячого істеблішменту лише умовно можуть бути названі *політичною елітою*.

І це не випадково, адже ефективність формальних процедур ухвалення рішень за допомоги більшості поданих голосів, особливо за нестандартного перебігу подій, достатньо обмежена. Проблема полягає в тому, що через особливості так званого вертикального поділу праці (тобто поділу не за сферами діяльності, а за ступенем здібності) у процесі ухвалення рішень, пов'язаних з великим рівнем невизначеності ситуації та дефіцитом часу, меншість, як правило, більш компетентна за більшість. Не випадково, за А. Тойнбі та А. Вебером (братом М. Вебера), суспільствами керують — або принаймні мають керувати — «творчі меншості».

Саме тому, на мій погляд, потребує серйозного дослідження й навіть переосмислення під кутом зору нових реалій проблема ступеневості та цензовості виборчого процесу. Зокрема, йдеться про пошук критеріїв не майнових, не вікових і навіть не освітніх, а так званих духовних цензів. Наприклад, згідно з Конституцією Першої Французької республіки, право обирати владу мали лише французи, які належали до національної гвардії Франції. У нашому ж випадку є сенс серйозно подумати про можливість обрання депутатів (особливо членів верхньої палати) за участі виборців, делегованих від місцевих громад, а також різноманітних сфер матеріального і духовного виробництва (принцип корпоративізму).

На загальних виборах до нижньої палати парламенту важливо застосовувати такі виборчі системи напівпропорційного типу, які б максимально заохочували партії залучати до своїх лав молодих перспективних членів, що мають реальні лідерські якості. З цією метою, наприклад, застосовуються виборчі практики, згідно з якими рейтинг партії, а відповідно, і її здатність подолати прохідний бар'єр, визначається кількістю голосів, поданих за її представників в окремих виборчих округах; або місце в так званому прохідному списку, а відповідно і право потрапити до парламенту визначаються на підставі кількості голосів, поданих за конкретного депутата у виборчому окрузі (тобто фактично громадяни за допомоги свого волевиявлення самі формують виборчий список партії). На рівні місцевого самоврядування можна передбачити право кожного члена громади самостійно вносити кандидатури до списку, а також право громади відкликати тих політичних функціонерів, які не виправдали її довіри.

Таким чином, місцева комуна постає не просто як низова ланка влади й навіть елемент громадянського суспільства, а як особлива форма місцевого самоврядування, що функціює насамперед на ґрунті неформальних міжособистісних зв'язків та спільних культурно-національних цінностей (зрештою, західна демократія, яка докорінним чином відрізняється від будь-яких архаїчних деспотій тим, що формується «знизу», а не «згори», «виростає» саме з постфеодальної комуни — громади).

Далі, верхня палата, згідно з ліберально-представницькою моделлю демократії, також має статус певного атавізму або рудименту власне середньовічної палати панів (яка під назвою Палати Лордів найдовше зберігалася у сучасній Британії й починаючи з 2005 року була суттєво реформована). Не випадково в західній політологічній традиції її називають другою (або навіть слабкою). Насправді верхня палата має бути реформована за моделлю, яка з певними уточненнями відповідає запропонованому де Голем проекту Сенату як своєрідної «ради мудреців», потужної «економічної і соціальної асамблеї», яка б формувалася саме за активної участі місцевих комун. За словами Г'юма: «Всі вільні системи правління мають складатися із двох рад, малої і великої, або іншими словами, із сенату і народу. Народові... без сенату бракує мудрості, а сенатові без народу — чесності» («Ідея довершеної держави»). І не випадково офіційна назва референдуму, негативні результати якого стали для де Голя індикатором втрати всенародного мандату та спричинили дострокову добровільну відставку з посади Президента, була такою: «Про реформу Сенату та місцевого самоврядування».

Саме тому доцільно говорити про запровадження за конституційною реформою повноцінної верхньої палати, а зовсім не «палати регіонів» або мажоритарного представництва, як пропоновано в попередніх проектах зміни української Конституції. Це передбачає формування особливої морально-правової вертикалі влади: комуна — земля — Сенат; тобто особливого типу федералізму як радше культурного, а не економічного автономізму, який існує практично в усіх розвинених країнах Європи, котрі поділені на землі, графства, провінції, кортеси тощо. Така адміністративно-територіальна структура держави насправді не тільки не протистоїть принципу її унітарності, а, навпаки, значною мірою доповнює та навіть посилює її.

Нарешті, за такого підходу нагальною є реалізація розроблених ще М. Вебером принципів так званої плебісцитарної демократії, яка, зокрема, передбачає не тільки право народу на всенародне обрання голови держави, а й на відкликання Президента з посади через механізм всенародного референдуму за мотивами передовсім не юридичної, а моральної та професійної невідповідності посаді. Тобто імпічмент оголошується за принципами не юридичної відповідальності, а відповідальності політичної. Саме з цією метою кілька років тому одночасно зі скороченням терміну президентських повноважень з семи років до п'яти, у Франції

формулювання головного звинувачення у «державній зраді», яке тягне за собою початок процедури імпічменту, було змінено на положення: «нехтування своїми обов'язками, вочевидь несумісне з виконанням мандата».

На жаль, усі описані вище «заохочувальні» мотиви до вибору найбільш гідних посадовців, так і не потрапили в центр уваги політичних сил упродовж конституційної реформи, яка триває в нашій країні ось уже майже десять років. Зрозуміло, для впровадження згаданих конституційних новел необхідний суб'єкт стратегічної дії, тобто політичний авангард, здатний запропонувати суспільству легітимаційну модель на засадах національного інтересу й автентичних демократичних цінностей. Але чи може такий суб'єкт постати на ґрунті ціннісного хаосу посттоталітарного суспільства, за умов підваження інституційного статусу освіти, науки, парламенту, суду? Тим паче за умов панування де-факто архаїчної політичної культури, імітаційних процедур у легітимаційному процесі, про що говорив Олег Білий.

Підсумовуючи, слід зазначити, що природне, або прецедентне право, що за кельзенівською ліберальною традицією так званого правового позитивізму постає як форма архаїчної, по суті, доправової регламентації суспільного життя на основі етнорелігійної (а то й міфологічної) традиції, насправді нерозривно пов'язане з фундаментальними засадами людського буття, а тому будь-яка політична діяльність у принципі не може бути формалізована та регламентована суто за допомоги юридично кодифікованих законодавчих актів. Причому особливо важливо зазначити, що питома вага природноправових мотивацій у структурі політичного буття з необхідністю зростає за кризових ситуацій, коли кодифікація управлінських політичних рішень або не встигає за розвитком подій, або через граничну невизначеність ситуації взагалі стає проблематичною. А тому інституційне оформлення механізмів неформального лідерства в царині політики є вкрай нагальною проблемою навіть для економічно розвинених демократичних країн, у яких свого часу власне й виникла правова держава, без чого неможливо розв'язувати вкрай складні проблеми подолання загальноекономічної кризи, загострювані глобальними викликами сучасності.

Євген Головаха
Легітимація насильства:
погляд соціолога

Питання про філософські підстави легітимації насильства для мене як соціолога видається вкрай цікавим. Це справді не тільки соціологічна проблема, пов'язана з вивченням механізмів встановлення і підтримання соціального порядку. Вона має вельми серйозні фі-